

FACTORS THAT PUT THE UZBEK TURKISH LANGUAGE OF AFGHANISTAN AT RISK OF LANGUAGE DEATH

Najibullah AKBARĪ

Assistant Professor

Department of Turkish Language and Literature

Faculty of Foreign Language and Literature

Kabul University

Kabul, Afghanistan

AFGANĪSTAN ÖZBEK TŐRKŐESĪNĪ DĪL ŐLŐMŐ TEHLĪKE SINIRLARI İŐINE SOKAN FAKTÖRLER

Najibullah AKBARĪ

Pohanmal Dr.

Tőr Dili ve Edebiyatı Bōlümü

Yabancı Dil ve Edebiyatı Faköltesi

Kabil Őniversitesi

Kabil, Afganistan

AFG'ONISTONDA AMALDA BO'LGAN O'ZBEK TILINI TIL O'LIMI XAVFIGA OLIB KELADIGAN OMILLAR

Najibullah AKBARĪ

Dotsent

Turk tili va adabiyoti kafedrası

Xorijiy til va adabiyot fakulteti

Kobul Universiteti

Kobul, Afg'oniston dr.najibullah.akbari@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5106-7761>

For citation (Iqtibos keltirish uchun,

для цитирования):

Akbari N. Afganistan Özbek Tőrķesini dil Ölümü tehlike sınırları içine sokan faktörler //O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2024. — 10-jild, № 2. — B. 62-71.

<https://doi.org/10.36078/1715322028>

Received: February 25, 2024

Accepted: April 17, 2024

Published: April 20, 2024

Copyright © 2024 by author(s).

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Abstract. The extinction of any language is an irreparable loss for humanity. According to some sources, only 600 of 6000 languages are safe. Many specialists in the field provide important decisions to prevent the extinction of the languages. According to linguists, at least half of the languages in the world will die at the end of the 21st century. The study attempts to reveal the past and present dangers facing the Uzbek Turkish of Afghanistan with universal and regional factors.

Keywords: Language Death; Afghanistan Uzbek Turkish; Factors that put it at risk

Özet. Herhangi bir dilin yok oluşu insanoğlu için telafisi olmayan bir kayıptır. Tam boyutları bilinmese de dünyanın pek çok bölgesinde dillerin hızla yok olduğu bilim dünyası tarafından bilinmektedir. Ancak bu gerçeği göstermek hiç de kolay değildir. Bazı bilgilere göre 6000 dilden sadece 600 tanesi güvendedir. Peki bu tehlikenin önüne geçilebilir mi? Yok olmaktan kurtarılabilir mi? Dilbilim alanında uzmanlık yapmış olan birçok araştırmacı bu sorulara cevap

bulabilmek için tehlikenin sebeplerini ve neler yapılması gerektiğine dair bazı önemli ipuçlar ortaya koymaktadır. Ancak doğanın kurallarından biri de doğum-ölüm gerçeğidir. Bu gerçek diğer canlılarda olduğu gibi diller de mevcuttur. Çünkü diller de canlıdır. Doğar, büyür, gelişir, değişir ve ölür. Dillerin ölüm sürecini öğrenebilmek için, dillerin doğumuna, kaynaklarına ve süreçlerine bakmak lazım. Dilbilimcilere göre 21. yüzyılın sonuna kadar dünyadaki dillerin en az yarısı ölecektir. Bu da en az 3000 dil demektir. Biz bu makalede Afganistan Özbek Türkçesini bekleyen geçmişteki ve günümüzdeki tehlike boyutlarını evrensel ve bölgesel faktörler ile ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Dil Ölümü; Afganistan Özbek Türkçesi; Tehlike Sınırları İçine Sokan Faktörler.

Annotatsiya. Har qanday tilning yo‘qolishi insoniyat uchun tuzatib bo‘lmaydigan yo‘qotishdir. Aniq hajmi noma‘lum bo‘lsa-da, dunyoning ko‘p joylarida tillar tezda yo‘q bo‘lib ketayotgani ilm dunyosiga ma‘lum. Biroq bu haqiqatni isbotlash oson emas. Ba‘zi ma‘lumotlarga ko‘ra, 6000 ta tildan faqat 600 tasi xavfsizdir. Xo‘sh, bu xavfning oldini olish mumkinmi? Uni yo‘q bo‘lib ketishdan saqlab qolish mumkinmi? Tilshunoslik sohasiga ixtisoslashgan ko‘plab tadqiqotchilar xavfning sabablari va bu savollarga javob topish uchun nima qilish kerakligi haqida muhim maslahatlar beradi. Biroq tabiat qoidalaridan biri tug‘ilish va o‘lim faktidir. Bu haqiqat boshqa tirik mavjudotlarda bo‘lgani kabi tillarda ham mavjud, chunki tillar ham tirik. U tug‘iladi, o‘sadi, rivojlanadi, o‘zgaradi va o‘ladi. Tillarning o‘lish jarayonini o‘rganish uchun tillarning tug‘ilishi, manbalari va jarayonlariga nazar tashlash kerak. Tilshunoslarga ko‘ra, XXI asr oxiriga kelib dunyodagi tillarning kamida yarmi nobud bo‘ladi. Bu kamida 3000ta til deganidir. Biz bu maqolada Afg‘oniston O‘zbek turklari oldida turgan o‘tmishdagi va hozirgi xavflarni umuminsoniy va mintaqaviy omillar bilan ochib berishga harakat qildik.

Kalit so‘zlar: Til o‘limi; Afg‘oniston o‘zbek tili; xavfni vujudga keltiruvchi omillar.

Giriş

Büyük bir alanda hakimiyet kurmuş büyük bir dil zamanla parçalara ayrılarak (tekrar büyümek üzere) ya da ölmek üzere küçülebilir ve birbirinden farklı lehçeler haline gelebilir (11, 1). Buna örnek olarak Çağatay Türkçesini verebiliriz. Çünkü Türkistan topraklarında bugünkü çağdaş Türk lehçeleri henüz bir lehçe olarak ortaya çıkmamışken Çağatay Türkçesi 19. asrın başlarına kadar bütün o topraklarda yaşayan Türklerin ortak yazı dili olarak kullanılıyordu. 18. veya 19. asırdan itibaren Çağatay Türkçesi bir çok lehçeye ayrılarak tezahur etmiştir. Bugün yeryüzünde konuşulan dillerin zaman içerisinde bu şekilde çoğalmış oldukları bilimsel bir gerçektir. Bu durumda bazı insanlar yeryüzündeki dillerin sayılarının sürekli artmakta ve bunların çoğunun da yazı diline dönüşmekte olduğunu zannedebilir. Durum hiç de öyle değildir. Gerçekte yeryüzünde bizim pek farkında olmadığımız ve bilgi sahibi de olamadığımız bazı özel durumlar vardır ki bunlar yeryüzündeki dillerin sayılarının artmasını engellemekte, hatta azaltmaktadır. UNESCO Kasım 1993 yılındaki bir konferansta ‘Tehlikedeki Diller Projesi’ni kabul ederek birkaç aydan sonra

yayımladığı bir raporda şöyle bir açıklamada bulunuyor; “Sınırları tam bir şekilde bilinmese de dünyanın birçok yerinde dillerin hızla yok olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla dilbilim mesleğinin tanımlama çabalarının hızlandırılması oldukça önemlidir” (5, 3). Yine 1995 yılında İngiltere’de tehlikedeki diller için kurulmuş olan *Foundation for Endangered Languages*’in, çıkardığı gazetenin ikinci nüshasında, dünyadaki dillerin içinde bulunduğu durumu tespit ederek şöyle bir özetlemede bulunur. “Dünya dillerini tetkik eden dil bilimciler dünya dillerinin yarıdan fazlasının can çekişen (moribund) yani etkin ve sağlıklı bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılamayan diller sınıfına dahil olduğunu tespit etmişlerdir. Biz ve çocuklarımız öyle bir zamanda yaşıyoruz ki büyük bir ihtimalle iki nesil sonra pek çok dil ölmüş olacaktır” (5, 8). Bir zamanlar var olan dillerin kullanımdan kalkmasına, yok olmasına modern dil bilim çalışmalarında *dil ölümü* denilmektedir. “Eğer bir dil artık hiç kimse tarafından konuşulmuyorsa o dil ölmüş demektir” (5, 3). Crystal’a göre dil ölümü için birinci faktör biyolojik ölümdür, yani insan ölürse dil de ölür. Başka bir yol yoktur, halk ölürse dil var olamaz (5, 3). Elbette ki dil ölümü sadece insanın veya toplumun biyolojik olarak ölmesine bağlı değildir. Dil değişimi (language shift) dediğimiz bir diğer olguda topluluklar, biyolojik olarak yaşamaya devam ederler, fakat dillerini kullanmadıkları ve yeni nesillere aktarmadıkları halde ana dilleri değişebilir. “Dil değişimi sonucunda meydana gelen bu olguya dil ölümü değil dil intiharı” diyoruz (1, 209). Çünkü bu durumda toplum kendi eliyle kendi kimliğini yok etmiş olmaktadır. Dil bağlamında bu ortaya çıkışların ve ortadan kayboluşların kuşkusuz bir sebebi vardır. Birtakım dış ve iç etkenler dil doğumu ve dil ölümü üzerinde etkili olmuş ve olmaktadır. Bugüne kadar sayıları bilinmemekle beraber yeryüzünde binlerce dil doğmuş ve birçoğu da ölmüştür. UNESCO’nun son araştırmalarına göre büyük-küçük 5 bin ile 6 bin arasında dil bugün varlığını sürdürmektedir. Tahminlere göre bunların yüzde yetmişten fazlası önümüzdeki yüzyıl içerisinde (21. yüzyılın sonunda) ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır (14, 1). Bir şekilde bu tehlike sınırı içine girmiş veya kısa bir süre içinde girecek olan dillerden biri de Türk dilinin lehçelerinden biri olan Afganistan Özbek Türkçesi olduğunu diyebiliriz. Bu çalışmada Afganistan Özbek Türkleri ve onların konuştuğu Özbek Türkçesinin geçirdiği durumlar üzerinde durulacaktır. Daha sonra Afganistan Özbek Türkçesinin tehlike sınırı içinde olup olmadığı evrensel faktörler çerçevesinde açıklanmaya çalışılacaktır.

Dil Ölümü Sürecine Genel Bir Bakış

Her dil kendine mahsus bir yapıya ve derin bir geçmişe sahiptir. Biz toplumların tarihini, kültürel yapısını, dünya görüşünü, siyasî yapısını ve kimliklerini dillerinden öğreniriz. Bu yüzden dil, her toplum için en büyük değere sahiptir. Bugün bir Türk milletinden bahsedebiliyorsak, Türk tarihini Orhun ve Yenisey Anıtlarından başlatabiliyorsak, bu, Türklerin konuştuğu ve yazdığı dil sayesinde olmuştur. Ayrıca dil canlı bir varlığa benzediği için insan toplulukları

gibi doğmakta ve ölmektedir, bu da bize konuşulan pek çok dilin ve lehçenin yok olacağını hatırlatmaktadır. Dil doğumlarında olduğu gibi dil ölümlerinde de uzun bir zaman dilimi söz konusudur. Bu, bazen yüz yıllar bazen ise bin yılları kapsamaktadır. Yani dil doğumları ve dil ölümleri doğal hadiselerdir. “Dil ölümleri bazen çok kısa zamanda, belli bir bölgede gerçekleşebilir. Örneğin; güçlü, savaşçı ve işgalci gruplar, farklı dilleri konuşan bazı küçük gruplara saldırabilir ve onları yok edebilirler. Onlarla birlikte dilleri de ölür” (1, 14).

15. yüzyıldan başlayarak gittikçe hızlanan Batılı sömürgeci anlayışı özellikle 20. yüzyılda yeryüzündeki pek çok dilin ve lehçenin ölümüne sebep olmuştur (11, 4). “Açıktır ki, 20. yüzyılda dil ölümleri büyük bir seviyeye ulaştı ve genel olarak bakıldığında görülecektir ki, şu ana kadar yaşamayı başaran diller de oldukça zayıf ve fakir durumdadırlar.” (10, 1). Bugün Güney Amerika’da konuşulan dillerin sayısının olması gerekenden daha az olması birçok dilin öldüğünü bize haber veriyor. Özellikle doğu Brezilya ve Arjantin’deki dil ölümlerinin pek çoğu kolonileştirme dönemine aittir, nüfustaki azalmaya paralel olarak gerçekleşmiştir. “Örneğin Büyük Amazon havzasında 16. yüzyılda tahmini olarak 6.8 milyon insan yaşamaktaydı. 1992 yılına kadar geçen sürede bu sayı 700 bin civarına gerilemiştir” (7, 137). 1518 yıl itibarıyla merkezi Meksika’nın nüfusu 25 milyonun üzerinde tahmin edilirken, İspanyolların buraya ulaşmalarından sonraki yıllarda, 1620’ye kadar, bu sayı 1.6 milyona gerilemiştir. Bazı tahminlere göre Yeni Dünya’nın nüfusu Avrupalılarla karşılaşmadan önce 10 milyon civarında iken, 200 yıldan daha az bir sürede bu sayı 1 milyona düşmüştür (5, 92). Buna benzer örnekler dünyanın bir çok yerinde görülmüştür. Örneğin, “İngilizler 1803’te Tazmanya’yı işgal ettikten sonra, yerlileri toprak edinim sürecinde, kendilerine engel olarak görmeye başladılar. Bunun için, bütün Tazmanyalıları topraklarını terk etmeleri istendi. Ayrıca İngiliz askerleri de bunları öldürmek için yetkili kılındı. 1830’a kadar sadece 200 Tazmanyalı sağ kalabildi” (14, 324). Yani Tazmanya’da konuşulan bütün diller, konuşanları biyolojik olarak yok edildiği için ölmüştür.

Yine Batının bu sömürgeci ve işgalci anlayışı sadece Avrupa ile sınırlı kalmayıp Asya’nın Hindistan, Pakistan ve Afganistan gibi ülkelerine kadar uzamıştır. Örneğin; İngilizler Hindistan, Pakistan ve Afganistan’ı işgal ederken, özellikle Afganistan’ın halkı ölümüne bunlara karşı direnmesi sonucunda İngiliz ordusu büyük ölçüde canı hasar almıştır. Dolayısıyla İngiliz askerleri ele geçiren bölgelerdeki halkı kurşuna dizmiştir. Bunun sonucunda savaş sınırları içinde kalan Karakalpak Türkleri ve bazı Türk toplulukları soykırımına uğrayarak büyük ölçüde yok edilmiştir. Ayrıca Afganistan’ın doğu, kuzeydoğu ve kuzeyinde yaşayan Türkler, Afganistan’ın o zamanki Kralı tarafından İngilizlere karşı zorla savaşa gönderilmiştir. İngilizlere karşı gerçekleşen iki savaşta milyonlarca halk şehit düşmüştür. Bu iki savaşta şehit düşenlerin çoğunu Afganistan Türkleri oluşturmaktadır. Bu durum, bazı Türk topluluklarının dilini tehlike sınırına doğru yaklaştırmıştır. İnsanlık tarihi bu tür savaşların ve soykırımların şahidi olmuş ve hala olmaktadır.

Afganitan Özbek Türkçesini Dil Ölümü Tehlike Sınırları İçine Sokan Faktörler

Dil ölümünü tetikleyen dış etkenlerden biri de (sel, kıtlık, kuraklık, açlık, salgın hastalıklar ve deprem) gibi doğal afetlerdir. “Bir dili kullanan insanların sayısı bazı felâketler neticesinde azalabilmektedir (5, 91). Bazı durumlarda sel, kıtlık, kuraklık, açlık ve deprem gibi doğal afetler toplumların ve dillerin ölmesini tetiklemiş ve bir çok dilin yok olmasına sebep olmuştur. Örneğin; “İrlanda’daki patates kıtlığı 1845-1851 arasında 1 milyon kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır. 1841’de 8 milyon olan nüfus, on yıl sonra 6,5 milyona düşmüştür” (5, 91). Crystal’ın dediğine göre 1845-1851 yıllarında İrlanda’da yaşayan az bir nüfusa sahip olan toplulukların bazıları yok olmuştur. Fakat bu tür doğal afetler, savaşların ve soykırımların yaptığı kadar büyük tahribatlar yapmamıştır. “Yeryüzünde zaman zaman (belli bölgelerde) meydana gelen doğal afetler, bir çok farklı dili konuşan pek çok yerli kabileyi ve topluluğu silip atmıştır (15, 1). Bu da pek çok yerli dilin ortadan kalkmasına neden olmuş veya konuşanı azalan pek çok dili tehlikeye atmıştır. Örneğin; Afganistan’da nerdeyse 45 yıldan beri kesilmeden devam eden iç savaşlar en az 4-5 milyon insanın canı almış ve yüz binlerce ailenin diğer ülkelere göç etmesine neden olmuştur. Ayrıca savaşın ve doğal afetlerin getirdiği kıtlık, açlık, sıtma ve kolera salgın hastalıkları sonucunda ne kadar insan ölmüş, sayısı bugüne kadar belli değildir. Çünkü herhangi resmi bir kayıt yoktur. Sıtma ve kolera hastalıklardan en çok telef olan topluluklardan biri de Afganistan Türkleridir. Çünkü bunlar daha çok kırsal bölgelerde yaşadıkları için, salgın hastalıklara karşı hiçbir tetbir alamamışlardır. Ayrıca savaşların şiddetli bir şekilde ceryan etmesi, ulaşım problemlerinden dolayı ve sağlık kurumlarının bunların yaşadıkları bölgeden bir kaç kilometre uzakta olması binlerce insanın ölümüne sebep olmuştur. Bu da Afganistan Özbek Türkçesini tehlike sınırına bir adım yaklaştırmıştır. Ayrıca savaşlar ve Rusların işgal döneminde 3-4 milyona yakın Afganistan Türkü ana vatanını terk ederek Pakistan, İran ve Türkiye gibi ülkelere göç etmiştir. Göç eden Türkler bir daha Afganistan’a geri dönmemiştir. Gittikleri ülkelerde hakim kültürün dilleriyle yakın temasta oldukları için çoğu ana dilini unutmuştur. Ayrıca iktidarda olan Peştunlar eskiden beri uyguladığı yerleştirme politikalarına hız vererek, bunların göç ettiği bölgelere güneyde yaşayan Peştunları getirip yerleştirmiştir. Hatta 30 yıl önce bir Peştun bulunmayan Türk bölgelerine bugün gittiğimizde Peştunların yaşadığı köyleri görüyoruz. Sonuçta savaş ve işgallerden dolayı yapılan göçler ve Peştunların uyguladığı iskan politikaları Türk nüfusunu günden güne azaltarak Afganistan Özbek Türkçesini de tehlike sınırı içine atmıştır.

Tehlike sınırına girmiş dil kavramı, uluslararası dil bilim çalışmalarında kullanılan oranlara göre, herhangi bir dilin artık yeni kuşaklar tarafından öğrenilmiyor olması ve yeni kuşaklara aktarılma noktasında sahipsiz kalmasıdır. “Sahibini kaybeden dil hazinesi, yağmalanmaya veya unutulmaya mahkum olur” (11, 6). Bu unutulmanın birinci sebebi, o dili konuşan toplumun savaşlar ve bazı

doğal afetlerden dolayı biyolojik olarak yok edilmesi olduğunu yukarıda bahsetmiştik. Bir başka sebep ise, dilin konuşanları tarafından terk edilerek başka bir dili doğal iletişim aracı olarak tercih edilmesi ve bu anlayışı yeni nesillere bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde aktarılmasıdır. Bu da, yeni durumun kabullenilmesi ve ana dilin tehlike içine itilmesi demektir. Wurm'un "Çocuklar tarafından, en azından bir kısmı tarafından (%30 civarında) öğrenilmeyen herhangi bir topluluğun dili tehlikedeki diller veya tehlikeyi hisseden diller arasına dahil edilmelidir" (15, 2) şeklinde koyduğu oranla bakarsak Afganistan Özbek Türkçesini tehlikenin içinde olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü bir taraftan 15. asırdan beri Farsça'nın yüksek edebi bir dil arak bu topraklarda devam edegelmesi, diğer taraftan ise siyasi hakimeyetin 1747'den itibaren Türklerden Peştunlara geçmesi ve Peştunların 19. asırdan bu yana uyguladığı acımasız dil politikaları çerçevesinde dil eğitiminin yasaklanması, Türk aydınları tarafından yazılan edebi Türkçe manzum ve mensur eserlerin yakılması, Farsça ve Arapça'dan yoğun bir ölçüde Özbek Türkçesine giren sözcükler Afganistan Özbek Türkçesini zayıf ve güçsüz bir duruma getirmiştir. Bunlar da yetmiyormuş gibi 1947'den itibaren Türklerin yaşadığı bölgelerde Farsça ve Peştunca dillerinde okulların açılması ve Türk kuşaklarının eğitim dili Farsça ve Peştunca olması, Afganistan Özbek Türkçesini büyük bir ölçüde tehlike içine itmiştir. Her ne kadar 1978 yılından bu yana Özbek Türkçesinin eğitimine sözde izin verilse de yine durum aynı ve değişen bir şey olmamıştır. Çünkü Türklerin yaşadığı bölgelerde ana dilinde eğitim alacak herhangi bir okul açılmamış ve maddi destek veya manevi destek verilmemiştir. Dolayısıyla bugün 30 yaşın altında olan genç kuşaklar ana dilinde okuma-yazmayı bırakıp evin dışında ana dilini konuşmaktan utanıyor hale gelmiştir. Artık yeni nesil Farsça'yı ana dilinden üstün bir edebi ve perstijli dil olarak görmektedir. Ayrıca gençler arasında değeri azalan veya hiç olmayan ana dilini öğrenme ve konuşma isteği büyük ölçüde azalmıştır. Bunun izahı ancak şöyle olacaktır; "Eğer bir toplumun çocukları ve hatta genç kuşakları ana dili yerine kendince üstün ve doğru olduğuna inandığı veya konuşmak zorunda olduğu bir dili tercih ederse, bu durumda "domino effect" (domino taşı etkisi) ile bütün yeni kuşaklar dikey dizilmiş domino taşlarının bir hareketle sırayla yıkılmasında olduğu gibi, bu yıkımda yer alacak ve kendi dillerini bir sonraki kuşağa bir enkaz olarak devredecektir" (11, 7).

Bir dilin tehlike sınırına girmesinin başka bir nedeni, o dilin parçalara ayrılarak zayıflanması ve birden fazla alt dilin ortaya çıkmasıdır. Buna örnek olarak "Eski Türkistan'da"¹ bir dönem genel yazı dili olan Çağatayca'yı vermek mükündür. Bugünkü çağdaş Türk lehçeleri ortaya çıkmadan önce, Eski Türkistan'da Çağatay Türkçesi edebi bir dil olarak 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. Daha sonra Eski Türkistan topraklarının bir kısmı bugünkü Afganistan sınırı içinde kalınca bu topraklarda yaşayan Türkler de coğrafi olarak ikiye

¹ Bugünkü Orta Asya ve kuzey Afganistan dediğimiz bölge eskiden Uluğ Türkistan olarak anılmaktaydı.

ayrılmıştır. Afganistan sınırları içinde kalan Türkler Afganistan hakimiyeti altında kendilerine mahsus edebi bir yazı dili oluşturmuştur. Başlangıçta her iki coğrafyada yaşayan Türklerin yazı dili aynı olsa da daha sonra Kuzey ve Güney Türkistan'daki Özbek Türklerinin dili gelişerek veya değişerek birbirinden bir kadar uzaklaşmıştır. Kuzey Türkistan'daki Özbek Türkleri daha sonra Arap alfabesini bırakıp Kril alfabesine geçerken, "Güney Türkistan"²daki Özbek Türkleri ise Arap alfabesini kullanmaya devam etmiştir. Birisi Rusça'nın tesiri altında kalırken, diğeri ise Farsça'nın tesiri altında kalmıştır. Güney Türkistan Özbek Türkçesine karşı Afganistan hakimiyetinin uyguladığı dil politikaları sonucunda eğitim ve bilim dili olarak yetersiz hale gelmiştir. Ayrıca bu yazı dili bazı gelenekçi şairler dışında başkası tarafından kullanılmamıştır. Yani, gençlere öğretilmemiş ve dilciler yetiştirilmemiştir. Dolayısıyla sahibi olmayan bir hazine gibi ortada kalınca yağlanmaya ve yok olmaya mahkum olmuştur. Bu durum da Afganistan Özbek Türkçesini bir adım daha tehlike sınırına yaklaştırmış.

Bir dilin tehlike sınırı içine girmesinin bir başka nedeni, toplumun başka bir kültür ile eşit olamayan şartlarda temasta bulunması ve bunun sonucunda meydana gelen kültürel çatışmadır. Bu temas, kuşkusuz büyük ölçüde dillerin mücadelesi şeklinde tezahür eder. Dil temasında daha saldırgan ve güçlü kültürün taşıyıcıları, daha fazla nüfusa ve daha sağlam bir ekonomiye sahiptirler, kendi dillerini alt kültürün dili karışısında hakim kılmaya çalışırlar. Böylece bu yeni dilin taşıyıcıları zamanla örnek bir üst kültür (role model) olmaya başlarlar. Bu da sonuçta doğal iletişim aracı olarak ana dilini kullanan insanların kafa yapısını ve dünya görüşünü değiştirir. Farklı dili konuşan insanlar arasındaki sürekli temas bu dillerin tarihi gelişimleri için çok önemli sonuçlar doğurur (14, 310). Bu olguyu Afganistan Özbek Türkleri arasında açık ve net bir şekilde görebiliyoruz.

Bir dilin tehlike sınırı içine girmesinin bir başka nedeni ise, çift dilliliktir. Çift dillilik eşanlımlı sözcüklere benzer; "Eşanlımlı sözcükler arasında bir yaşam kavgası olur; bunun sonucunda bunlardan biri dilden silinir. (2, 80). Çift dillilikte de durum hemen hemen böyledir. Çünkü aynı bölgede yaşayan iki dil uzun bir süre yaşaması için birbiriyle sürekli bir mücadele içindedir. Bu mücadelede hangisi güçlü çıkarsa her şey onun lehine olur. İnsanlarda da dil konusunda böyledir. Örneğin bir kişi bir dilde konuşurken ya da yazı yazarken istediğini kolay bir şekilde ifade edemezse, ifade etmek istediğini ifade edebilecek bir dilde konuşur veya yazar. Ayrıca bir kişi yeni bir dili öğrenirken ya da öğrendiği zaman, o dilin kullanımı yaşadığı bölgede yaygınsa sürekli o dilde konuşmayı ve yazmayı tercih eder. Bunun yanı sıra aynı ailede birden fazla bireyin iş hayatında yer alması ve çocukların hakim unsurun çocuklarıyla birlikte baskın dilde eğitim görmeleri, televizyon kültürünün gelişmesi, teknoloji hakimiyetinin giderek artması, evde de giderek artan oranda hakim dilin tercih edilmesi, daha iyi ve rahat bir hayat sürdürmek için, üst kültür ile bütünleşme ihtiyacı ve bunun

² Güney Türkistan'dan kasıt; Afganistan'ın Kuzey ve Kuzeydoğu bölgeleridir.

gerekli görülmesinin bilinç altında yerleşmesi gibi şeyler bir dili tehlike sınırına götürebiliyor. Afganistan Türkleri 1947'ye kadar ana dilinden başka dil bilmiyordu. Çünkü, o yıllara kadar Afganistan'da okullaşma geleneği yaygın değildi. Bütün ülke çapında parmakla sayabilecek kadar okul vardı. O, okullarda da şahzadeler ve bazı zengin insanların çocukları dışında kimse eğitim almazdı. Dolayısıyla Afganistan Türkleri eğitimden uzaktaydı. 1947'den sonra durum değişti. Devlet ve karar mercileri tarafından Farsça'nın eğitimine izin verildi. Farsların ve Türklerin yaşadığı bölgelerde okullar açılmaya başladı. Ancak bu okulların eğitim dili Farsça ve Peştunca idi. Türk kuşakları zorunlu eğitim için bu okullara tabi tutuldular. Türk kuşakları bu okullarda Farsça'yı ana dilinden daha yüksek bir seviyede öğrendiler. Türk kuşakları Farsça'yı bu okullarda öğrendikten sonra çift dile sahip oldular. Her yerde ana dilini bırakıp Farsça konuşmaya ve yazmaya başladılar. Devletin kurumlarında işe girdiler. İş hayatında arkadaşları ve muhatapları daha çok Farslar ve Peştunlar olduğu için onlarla hep yakın temaslar kurdular. Hatta bugün birkaç Türk kuşağı bir araya gelip söhbet ederken, bir Fars veya Peştun gelince ana dilini bırakıp hemen Farsça konuşmaya başlıyorlar. Sanki ana dilleri onlara utanç verecek gibidir. Ana dillerini konuşurken, çoğu kelimeler ve kurdukları cümlelerin yapısı Farsça'ya dayalıdır. Dolayısıyla iki dillilik Afganistan Özbek Türkçesini tehlike sınırına sokmaktadır.

Bir dilin tehlike sınırı içine girmesinin nedenlerinden biri de, o dilin kullanım alanının daralmasıdır. Bu süreçte baskın kültürün dili, zayıf kültürün dilini sosyal hayatın dışına iterek, zayıf kültürün görevini üstlenmeye başlıyor. Yani, Özbeklerdeki iki dillilik, zayıf ve fakir Özbek Türkçesi aleyhine bozulmaya başlamıştır. Özbek halkı, uygulanan eğitim, toprak ve ekonomik programlar neticesinde gittikçe artan oranda Farsça'yı öğrenmeye ve hayatının pek çok alanında kullanmaya başlamıştır. 1947'den başlayarak günümüze kadar devam eden bu süreçte Peştunlar Özbeklerin hayatında, dönülmesi zor bir değişiklik yapmıştır. Çünkü 1947'den bu yana yetiştirilen nesil Farsça okumayı ve konuşmayı çok iyi biliyor ve ana dillerini öğrenmekten çekiniyor. Sonuçta Peştunların rejimi altında ekonomik ve politik kazançları elde etmek adına Farsça ve Peştunca'yı bildikleri için kendileri ile gurur duyar hale gelmişlerdir. Bu durum, Afganistan Özbek Türkçesinin kullanım alanını daraltarak tehlike sınırı içine sokmuştur. Ancak kimse bunun farkında bile değildir.

Sonuç

Afganistan'da komünist rejimin 1978 yılında hakim olması ile birlikte savaşların başlaması ve bu savaşların beraberinde getirdiği zorunlu göçler, soykırımları, mevcut Özbek Türkçesine ait kaynakların yakılması, 'nâqilin' adı altında göçebe halinde yaşayan Peştunları ülkenin Güneyinden getirilerek Türklerin yaşadığı Kuzey ve Kuzeydoğu bölgelerinde yerleştirilmesi, sel, kıtlık, kuraklık, açlık, salgın hastalıkları gibi afetlerden nüfus kaybına uğraması, iktidare gelen

rejimlerin uyguladığı dil ve iskan politikaları ve Türklerin kendi dillerine karşı gösterdiği bilinçli veya bilinçsiz ilgileri, Afganistan Özbek Türklerinin 1947 yılına kadar her türlü eğitimden uzak tutulması ve 1978'den sonra Farsça ve Peştunca dillerinde eğitim verilmesi, ve Türklerin Farsçayı bir prestij dili olarak görmesi gibi birçok neden daha sayabiliriz, ki bu nedenler Afganistan Özbek Türkçesini tehlike sınırları içine sokmuştur.

Kaynakça

1. Aitchison J. Language Change: Progress or Decay? — Cambridge: Cambridge University Press. 2012. — 209 p.
2. Aksan D. Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim — Ankara: Türk Dil Kurumu. 2009. — 80 p.
3. Appel R. and Muysken P. Language Contact and Bilingualism — London: Edward Arnold Press. 1989. — 228 p. — URL: <https://archive.org/details/languagecontactb0000appe>
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language — Cambridge: Published by Cambridge University Press. 1987. — 484 p. — URL: <https://archive.org/details/cambridgeencycl000crys>
5. Crystal D. Dillerin Katili. (Çev. Gökhan Cansız) — İstanbul: Profil Yayınları. 2015. — 92 p.
6. Garzon S. “The Process of Language Death in a Mayan Community in Southern Mexico”. Allan Taylor and Joshua Fishman, Mouten de Gruyter (eds.). // International Journal of Sociology of Language. — New York. 1992. — URL: <https://www.semanticscholar.org/author/S.-Garzon/116074625>
7. Grinevald C. “Language Endangerment in South America: a programmatic approach”, in Lenore Grenoble and Lindsay Whaley (eds.), Endangerment Languages — Cambridge: Cambridge University Press. 1998. 137 p.
8. Ğubar G. M. Afganistan der Mesir-i Tarih — Kabil: Kabil Matbaası. 1967. — 67 p.
9. Hale Ken “On Endangered Languages and the Safeguard of Diversity”, in Endangered Languages, (ed) Ken Hale, MIT Press — Cambridge. 1994. — 21 p.
10. İbrahim M. İ. Trajik Afganistan — İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları Yayını 2. Cilt. 2003. — 190 s.
11. Karabulut F. Dil Ölümü Süreceinde Kazak Türkçesinin Durumu — Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2004. — S. 1–7.
12. Saray M. Afganistan ve Türkler — İstanbul: Kitapevi Yayınları, I. Cilt. 1997. — 186 s. — URL: [https://openlibrary.org/works/OL1020325W/Afganistan ve T%C3%B](https://openlibrary.org/works/OL1020325W/Afganistan_ve_T%C3%B)
13. Saray M. Afganistan ve Türkler — İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2. Cilt. 1997. — 298 s.
14. Trask R. L. Historical Linguistics — London: Arnold Press. 1996. — 324 p.
15. Wurm S. Language Death and Disappearance: Causes and Circumstances in Robert Robins and Eugenius Uhlenbeck (eds.),

Endangered Languages — New York: Berg Press. 1991. — URL:
<https://philpapers.org/rec/SAWLDA>

References

1. Aitchison J. *Language Change: Progress or Decay?* Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 209 p.
2. Aksan D. *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Language in All Its Aspects-Linguistics with its Main Lines), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009, 80 p.
3. Appel R. and Muysken P. *Language Contact and Bilingualism*, London: Edward Arnold Press. 1989, 228 p., available at: <https://archive.org/details/languagecontactb0000appe>
4. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge: Published by Cambridge University Press. 1987, 484 p., available at: <https://archive.org/details/cambridgeencycl000cry>
5. Crystal D. *Dillerin Katili* (Language Death), İstanbul: Profil Yayınları, 2015, 92 p.
6. Garzon S. *The Process of Language Death in a Mayan Community in Southern Mexico*, Allan Taylor and Joshua Fishman, Mouten de Gruyter (eds.), *International Journal of Sociology of Language*, New York, 1992, available at: <https://www.semanticscholar.org/author/S.-Garzon/116074625>
7. Grinevald C. *Language Endangerment in South America: a programmatic approach*, in Lenore Grenoble and Lindsay Whaley (eds.), *Endangerment Languages*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 137 p.
8. Ğubar G. M. *Afganistan der Mesir-i Tarih* (Afghanistan on the path of history), Kabil: Kabil Matbaası, 1967, 67 p.
9. Hale Ken *On Endangered Languages and the Safeguard of Diversity*, in *Endangered Languages*, (ed) Ken Hale, MIT Press, Cambridge, 1994, 21 p.
10. İbrahim M. İ. *Trajik Afganistan* (Tragic Afghanistan), İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları Yayını 2. Cilt, 2003, 190 s.
11. Karabulut F. *Dil Ölümü Süreceinde Kazak Türkçesinin Durumu* (The Situation of Kazakh Turkish During Her Death), Manisa: *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, S. 1–7.
12. Saray M. *Afganistan ve Türkler* (Afghanistan and Turks), İstanbul: Kitapevi Yayınları, I. Cilt. 1997, 186 s., available at: [https://openlibrary.org/works/OL1020325W/Afganistan ve T%C3%B](https://openlibrary.org/works/OL1020325W/Afganistan_ve_T%C3%B)
[Crkler](https://openlibrary.org/works/OL1020325W/Afganistan_ve_T%C3%B)
13. Saray M. *Afganistan ve Türkler* (Afghanistan and Turks), İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2. Cilt, 1997, 298 s.
14. Trask R. L. *Historical Linguistics*, London: Arnold Press, 1996, 324 p.
15. Wurm S. *Language Death and Disappearance: Causes and Circumstances* in Robert Robins and Eugenius Uhlenbeck (eds.), *Endangered Languages*, New York: Berg Press. 1991., available at: <https://philpapers.org/rec/SAWLDA>